

Стрежнев Георгій Дмитрович
*аспірант кафедри правоохоронної діяльності
та кримінально-правових дисциплін
Університету митної справи та фінансів*
Strezhnev Heorhii
*Postgraduate Student of the Department of
law protection activities and criminal law disciplines
University of Customs and Finance*

DOI: 10.25313/2520-2308-2023-7-9050

СУДОВА ПРАВОТВОРЧІСТЬ КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ УКРАЇНИ

JUDICIAL LAW-MAKING OF THE CONSTITUTIONAL COURT OF UKRAINE

Анотація. Стаття присвячена питанню судової правотворчості Конституційного Суду України. Насамперед була проаналізована природа конституційної правотворчості зазначеного органу державної влади з огляду на його місце та роль у національній правовій системі. Акцентовано увагу на процедурі конституційного судочинства, що реалізується Конституційним Судом України з метою забезпечення верховенства права і прямої дії Конституції на всій території України. Було виокремлено основні риси класичних нормативно-правових актів та проведено їх порівняльну характеристику з рішеннями Конституційного Суду України. Окремо наголошено на формальну відокремленість Конституційного суду України від системи судів загальної юрисдикції та акцентовано увагу на неможливості оскарження його рішень. Зроблено висновки щодо «позитивної» та «негативної правотворчості» Конституційного Суду України – особливу увагу приділено «негативній правотворчості», яка неодноразово знаходить свою реалізацію на практиці та є основною формою правотворчості вищезазначеного суду. Загля досягнення мети дослідження було розглянуто відповідні норми Конституції України та Закону України «Про Конституційний Суд України», що регламентують правотворчу діяльність Конституційного суду України. У висновку наголошено на особливому статусі Конституційного Суду України у національній правовій системі та наявності у зазначеного органу правотворчих повноважень з огляду на їх визначальну роль у процесі реалізації основних завдань конституційного судочинства та дотримання правового режиму в Україні. У результаті дослідження висунуто пропозицію про необхідність правового закріплення «негативної правотворчості» Конституційного суду України у національному законодавстві, що може бути першим кроком на шляху розширення правотворчих можливостей судових органів.

Ключові слова: Конституційний Суд України, судова правотворчість, рішення Конституційного Суду України, позитивна правотворчість, негативна правотворчість.

Summary. The article is devoted to the issue of judicial lawmaking by the Constitutional Court of Ukraine. The nature of constitutional lawmaking by this body of state power is analyzed in terms of its place and role in the national legal system. Attention is focused on the procedure of constitutional proceedings carried out by the Constitutional Court of Ukraine to ensure the supremacy of the law and direct effect of the Constitution throughout the territory of Ukraine. The main features of classical normative legal acts are distinguished, and their comparative characteristics are compared with the decisions of the Constitutional Court of Ukraine. The formal separation of the Constitutional Court of Ukraine from the system of courts of general jurisdiction is emphasized, and attention is drawn to the impossibility of appealing its decisions. Conclusions are drawn regarding the «positive» and «negative lawmaking» by the Constitutional Court of Ukraine – special attention is given to negative lawmaking, which has been repeatedly implemented in practice and is a fundamental form of lawmaking by the aforementioned court. In order to achieve the goal of the research, the relevant provisions of the Constitution of Ukraine and the Law of Ukraine «On the Constitutional Court of Ukraine,» which regulate the lawmaking activity of the Constitutional Court of Ukraine, were

considered. In the conclusion, the special status of the Constitutional Court of Ukraine in the national legal system and the presence of lawmaking powers in this body are emphasized due to their defining role in the process of implementing the main tasks of constitutional proceedings and maintaining the legal regime in Ukraine. The research results suggest the necessity of legally enshrining the concept of «negative lawmaking» by the Constitutional Court of Ukraine in the national legislation, which could be the first step towards expanding the lawmaking capabilities of judicial bodies.

Key words: Constitutional Court of Ukraine, judicial lawmaking, decisions of the Constitutional Court of Ukraine, positive lawmaking, negative lawmaking.

Постановка проблеми. Дослідження правотворчої діяльності Конституційного Суду України виділяється особливою актуальністю, враховуючи виклики до національної правової системи, що має набути особливо динамічного характеру з огляду на вимоги сучасності. Діяльність зазначеного органу влади має вирішальне значення для реалізації основоположних правових принципів та дотримання конституційних положень, що є гарантією як інтенсивного розвитку правової держави, так і збереження демократичного устрою. Одним із інструментів ефективної діяльності Конституційного Суду України є його правотворчі повноваження, що дозволяють найбільш оперативно вирішувати проблеми правового регулювання, на усунення яких традиційним шляхом витрачається значний обсяг ресурсів та часу. Саме тому розуміння природи таких повноважень, їх обумовленості та особливостей має особливе значення у контексті даного дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню правотворчої діяльності Конституційного Суду України присвячено чимало робіт. Тихий В. П. [1] та Шаповал В. М. [9] розкривали основні повноваження Конституційного Суду України, надаючи пропозиції щодо розуміння суті зазначеного органу державної влади. Бондаренко Н. О. [4], досліджуючи розглядаючи конституційну юрисдикцію, піднімала питання оскарження рішень Конституційного Суду України. Роботи Цимбалістого Т. О. [6], Євграфової Є. П. [7] та Тодики Ю. М. [8] розкривали природу актів Конституційного Суду України. Марченко А. А. досліджував рішення Конституційного Суду України у якості прецедентів. Коритко Л. Я., Юрчишин В. Д. [11] та Боброва Т. А. [12], приділяли особливу увагу «негативній правотворчості» Конституційного Суду України. Інтегративний аналіз діяльності Конституційного Суду України щодо забезпечення верховенства права в державі здійснено в сучасній системній праці В. М. Тертишника [16]. Невирішеним залишається питання правової регламентації правотворчості Конституційного Суду України — можливість повної чи часткової зупинки дії нормативно-правового акту через його невідповідність Конституції України фактично являється правотворчістю, що не закріплена у чинному законодавстві.

Формулювання цілей статті. З огляду на зазначене, ціллю статті є аналіз природи правотворчої

діяльності Конституційного Суду України та формулювання пропозицій щодо її правової регламентації у національному законодавстві.

Виклад основного матеріалу дослідження. Детальний розгляд питання судової конституційної правотворчості варто розпочинати з аналізу природи, повноважень та значення Конституційного Суду України, який було створено у 1996 році. Згідно з ч. 1 ст. 147 Конституції України єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні є Конституційний Суд України. Звертаючись до думки В. П. Тихого, можна сказати, що зазначений Суд є одним з вищих органів державної влади в Україні і його не може бути віднесено до категорії наглядових чи контролюючих органів. Він є юрисдикційним судовим органом, невід'ємною частиною єдиної судової влади, спеціалізований, не включений до системи судів загальної юрисдикції суд для розгляду конституційно-правових спорів [1, с. 288]. Тобто зазначений орган державної влади варто розглядати у відриві від судових органів.

Конституційний Суд України має всі види юрисдикційних повноважень, притаманних європейським конституційним судам. Конституція України визначає такі повноваження Конституційного Суду України:

- вирішення питань про відповідність Конституції України законів та інших правових актів Верховної Ради України; актів Президента України; актів Кабінету Міністрів України; правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим (п. 1 ч. 1 ст. 150);
- офіційне тлумачення Конституції України та законів України (п. 2 ч. 1 ст. 150);
- надання висновків щодо відповідності Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість (ч. 1 ст. 151);
- надання висновку щодо додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпідменту (ч. 6 ст. 111, ч. 2 ст. 151) [2].

Тобто Конституційний Суд України є органом конституційного контролю за відповідністю Конституції та законів України, а також інших правових актів. Цей контроль означає офіційну діяльність даного органу за допомогою особливої процедури (конституційне судочинство) з метою

забезпечення верховенства і прямої дії Конституції на всій території України.

Незважаючи на вищенаведене, питання щодо правової природи рішень Конституційного Суду України не є остаточно вирішеним у наукових колах. Відповідно до ст. 63 Закону України «Про Конституційний Суд України» його рішення не можуть бути оскаржені [3]. Але Н. О. Бондаренко стверджує, що «...відповідно до ч. 4 ст. 55 Конституції, якщо за особою використані всі національні засоби правового захисту, вона має право звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна, а значить, і оскаржувати в них рішення Конституційного Суду України. Але незалежно від наслідків розгляду такої скарги міждержавні органи в жодному разі не мають права скасовувати рішення суду тієї чи іншої держави» [4, с. 110]. Враховуючи неможливість скасування рішень Конституційного суду України можна впевнено казати про його вирішальне значення у процесі застосування конституційних положень.

У діючому законодавстві відсутня чітка дефініція «акт Конституційного Суду України». Конституцією України, Законом «Про Конституційний Суд України», а також Регламентом Конституційного Суду України [5] визначені лише види таких актів: рішення, висновки і ухвали. Акти Конституційного Суду України є засобом юридичного оформлення результатів розгляду ним матеріальних, процесуальних чи організаційних питань.

Таким чином, акти Конституційного Суду України — це спеціальні правові акти, що приймаються Конституційним Судом в особливому процесуальному порядку з метою реалізації своїх повноважень як органу конституційної юрисдикції і є остаточною та загальнообов'язковими на всій території України [6].

На думку Є. П. Євграфової, рішення Конституційного Суду України пов'язані з системою національного законодавства, являються його частиною та важливим джерелом права. Звільнюючи систему законодавства від нормативних актів, що не відповідають Конституції України, рішення Конституційного суду України підпадають під визначення нормативно-правових актів [7, с. 66–67]. Рішення Конституційного Суду, в яких надано тлумачення Конституції і законів України, за твердженням Ю. М. Тодики, є джерелами конституційного права [8, с. 140]. В. М. Шаповал взагалі відносить Конституційний Суд України до суб'єктів законодавчої діяльності [9, с. 6].

У зв'язку з досліджуваним питанням, варто зазначити, що Конституційний Суд України не віднесений до числа правотворчих органів, в тому сенсі, що він не правомочний приймати нормативно-правові акти, що встановлюють нові правила поведінки. Згідно статті 57 Конституції

України, закони та будь-які інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян є недійсними, якщо вони не доведені до відома населення у порядку встановленому законом [2]. Законодавчими повноваженнями, відповідно до ст. 75 Конституції України, наділена виключно Верховна Рада України. З наведеного випливає, що Конституційний суд України за формальними характеристиками не є законодавчим органом і не уповноважений видавати нормативно-правові акти, що запроваджують нові норми. Також Конституційний Суд України не є судовим органом загальної юрисдикції, оскільки не розв'язує індивідуальні спори та не виступає апеляційною чи касаційною інстанцією.

Судова правотворчість Конституційного Суду України має свої особливості, оскільки, як було зазначено вище, цей орган не наділений безпосередньо правотворчими повноваженнями. Така своєрідна правотворчість Конституційного Суду України є обмеженою колом його можливостей, регламентованих законом. Однак, винесені ним рішення і встановлені у ньому положення розраховані на багаторазове використання, вони діють на усій території України та є обов'язковими для виконання усіма суб'єктами права. Більш того КК України встановлює відповідальність за невиконання рішень КСУ. Тому, на думку Марченко А. А., рішення Конституційного Суду України є особливими допоміжними джерелами права, які за своїм правовим змістом спрямовані на правильне та однозначне розуміння, застосування положень таких джерел права як Конституція та закони України тощо [10].

Судовий прецедент, поширений у країнах англо — саксонської правової системи, також розглядається у якості допоміжного джерела права, що наводить на думку про можливість визнання правотворчості Конституційного Суду України.

Вищевикладена характеристика правотворчості Конституційного Суду України була акцентована саме на можливостях упровадження нових правових норм, але природа рішень Конституційного Суду визначає їх властивість виступати в якості джерела права у «негативній» та «позитивній» формах. Суть «негативної правотворчості» полягає у винесенні судовим органом влади рішень, спрямованих на втрату чинності юридичними нормами. «Позитивна правотворчість» пов'язана із внесенням до норми права змін, які не тягнуть її скасування, після чого норма продовжує діяти, але вже у дещо видозміненому, модифікованому вигляді.

Сутність та поняття «негативної правотворчості» Конституційного Суду України досить часто згадується в сучасній юридичній науці, але доктринальна дефініція даного поняття при його застосування застосовується досить рідко. «Негативна правотворчість» Конституційного Суду України — це діяльність органу конституційної

юрисдикції України по визнанню неконституційними та втраті чинності нормативно-правових актів та їх юридичних норм [11]. Отже, застосовуючи аналогію та визнаючи той чи інший правовий акт неконституційним і тим самим скасовуючи його, Конституційний Суд України виконує функцію «негативного правотворця», в той час як законодавець займається «позитивною правотворчістю».

На думку Бобрової Т.А., рішення і висновки «негативного правотворця» є допоміжними джерелами права, тому що не містять первинних правил поведінки, однак мають нормативний характер, оскільки можуть повністю або частково зупинити дію нормативно-правового акта. Тобто, при «негативній правотворчості» зникають старі правила чи відозмінюються інші. Якщо ж розглядати правотворчість як завершальний етап правоутворення, що складається з діяльності уповноважених суб'єктів зі створення, зміни чи відміни правових норм з метою врегулювання суспільних відносин та вдосконалення наявної системи права, можна стверджувати, що негативна правотворчість постає відміною правових норм з метою врегулювання суспільних відносин та вдосконалення наявної системи права [12, с. 132].

З вищезазначеного випливає, що «негативна правотворчість» за своєю суттю відмінна від традиційної правотворчості законодавця, оскільки ніколи не створює нових правил поведінки. Але сама наявність правотворчих повноважень у судового органу, навіть враховуючи що він відокремлений від системи судів загальної юрисдикції, підтверджує можливість радикальних змін національної романо-германської правової системи у бік англосаксонської. Визнання правотворчості на законодавчому рівні буде першим кроком на шляху можливого розширення повноважень судових органів, що безумовно має відбуватись у контексті активної правової конвергенції у світі.

Якщо звернутися до думки Остапенко В.Д., правовим позиціям Конституційного Суду України притаманні такі особливості:

- 1) вони мають загальний характер, тобто поширюються не тільки на конкретний випадок, що став предметом розгляду Конституційного Суду України, а й на аналогічні випадки, які зустрічаються в юридичній практиці;
- 2) вони мають офіційний, обов'язковий характер, а саме таку ж юридичну силу, як і рішення Суду;
- 3) є обов'язковими до виконання на території України, остаточними і не можуть бути оскаржені. На користь загальної обов'язковості правових позицій Конституційного Суду України висловлюється і С. Шевчук, наводячи приклади рішень органу конституційного правосуддя, в яких він аргументує свої висновки, посилаючись на попередні правові позиції [14, с. 503–526];

- 4) вони мають певні внутрішні особливості, оскільки виконують роль нормативної бази в правовій системі, а також є орієнтиром у правотворчості і правозастосуванні.

Визнаючи закони, інші нормативно-правові акти або їх окремі положення неконституційними, Суд удосконалює систему законодавства, позбавляє її застарілих актів і юридичних норм. Таким чином, рішення суду є тим фактором, який безпосередньо впливає на законодавчий процес і формування законодавчої бази держави.

Як приклад вищезазначеного, Остапенко В.Д. наводить прийняті рішення щодо виборів, референдумів, принципу несумісності мандата народного депутата України з державною службою та іншими видами діяльності, діяльності Президента України, Кабінету Міністрів України і т.д. Це, зокрема, спонукало Верховну Раду України до прийняття відповідних законодавчих актів у новій редакції, внесення змін до законів та інших правових актів. Тобто правові позиції Конституційного Суду України на даному етапі фактично виступають інструментом правотворчості як у «позитивному», так і у «негативному» розуміннях.

Законодавча невизначеність правотворчої ролі КСУ свідчить про те, що з формального погляду невинуватим буде віднесення його до системи суб'єктів правотворчості як такого, що не наділений правотворчими повноваженнями. Однак, з погляду практики діяльності КСУ, її ролі в сфері творення права, значення для правотворчого вдосконалення законодавства України, помилковим буде виключення його з системи суб'єктів правотворчої діяльності. Самостійне місце в системі суб'єктів правотворчої діяльності доводиться:

- по-перше, доктринальними розуміннями природи і сутності КСУ як органу конституційної юрисдикції, змістом його повноважень, що доводять важливу роль у сфері творення права як «позитивного», так і «негативного» характеру;
- по-друге, практикою діяльності КСУ, яка пов'язана з реалізацією офіційно закріплених повноважень, про які ми говорили вище, а також пов'язаною з ними діяльністю, що стосується моніторингу якості законодавства на предмет вияву у ньому недоліків та обґрунтування пропозицій щодо їх усунення;
- по-третє, наслідками діяльності КСУ стосовно характеру розвитку законодавства, що стосується впливу результатів його діяльності на розробку та затвердження концепцій розвитку законодавства.

Таким чином, ми можемо говорити про прогностичність практики КСУ у сфері творення права, оскільки розгляд справ цим органом надає змогу виявити потреби у розвитку законодавства, що в подальшому впливає на визначення напрямів розвитку законодавства загалом та окремих його галузей чи інститутів зокрема;

– по-четверте, статусом актів КСУ, які мають обов’язковий характер, поширюються на неперсоніфіковане коло суб’єктів, а порушення актів цього органу може бути підставою для скасування актів правозастосування [15].

Висновки. В правовій системі України закладені правотворчі повноваження Конституційного Суду України. Цей орган судової влади займає особливе становище у національній правовій системі, грає вирішальну роль у процесі дотримання та виконання конституційних приписів. Важливість Конституційного Суду України підтверджена як його функціонуванням за межею гілки судових органів загальної юрисдикції, так і повною неможливістю скасування його рішень. Подібний статус органу влади за своєю сутністю потребує наявності

важелів впливу на правову систему, без яких неможливе виконання його основних завдань. Таким важелем і виступає правотворчість Конституційного Суду України, як у «позитивному», так і у «негативному» розуміннях. Рішення Конституційного Суду України практично без заперечень визнаються важливим джерелом права, але не підпадають під визначення нормативно — правових актів, оскільки видаються органом, не уповноваженим на правотворчість. Об’єктивна реальність у свою чергу свідчить про те, що Конституційний Суд України мав правотворчі повноваження з моменту свого створення та безперешкодно реалізує їх у теперішній час. Нормативне закріплення таких повноважень необхідно у контексті розвитку національної судової системи.

Література

1. Тихий В.П. Основні повноваження Конституційного суду України. Вісник Академії правових наук України. 2003. № 2(33). С. 287–301.
2. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 26.07.2023).
3. Про Конституційний Суд України : Закон України від 13.07.2017 № 2136-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19> (дата звернення: 26.07.2023).
4. Бондаренко Н.О. Проблемні питання конституційної юстиції в Україні. Фінанси і право. 2011. № 1. С. 107–113.
5. Про Регламент Конституційного Суду України : Постанова Конституційного Суду України від 22.02.2018 № 1-пс/2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0001710-18#Text> (дата звернення: 26.07.2023).
6. Цимбалістий Т.О. Правова природа актів Конституційного Суду України. Університетські наукові записки. Часопис Хмельницького університету управління та права. 2007. № 1(21). С. 47–55.
7. Євграфова Є.П. Акти Конституційного Суду України в системі національного законодавства. Право України. 2001. № 10. С. 62–68.
8. Тодика Ю.М. Конституційне право України: Підручник для студентів ВНЗ. К. : Видавничий Дім «Ін Юре». 2002. 544 с.
9. Шаповал В.М. Теоретичні проблеми реалізації норм Конституції. Право України. 1997. № 6. С. 4–8.
10. Марченко А.А. Прецедентний характер рішень Конституційного суду України. Митна справа. 2014. № 1(2.1). С. 28–33.
11. Коритко Л.Я., Юрчишин В.Д. Вплив «негативної» правотворчості Європейського суду з прав людини та Конституційного суду України на трудове законодавство. Трудове право, право соціального забезпечення. 2012. № 2. С. 105–113.
12. Боброва Т.А. Негативна правотворчість як явище правової реальності. Правове життя сучасної України: у 3 т. : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. Одеса : Гельветика, 2020. Т. 1. С. 130–133.
13. Остапенко В.Д. Щодо проблем судової правотворчості при здійсненні конституційного контролю. Юридичний науковий електронний журнал. 2015. № 5. С. 51.
14. Шевчук С. Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи України. К. : Реферат, 2007. С. 503–526.
15. Кравчук К.Г. Правовий статус Конституційного Суду України та його місце в системі суб’єктів судової правотворчості. Альманах права. Людиноцентризм у праві: теоретико-прикладні засади. 2017. Вип. 8. С. 33–336.
16. Тертишник В.М. Конституція України. Науково-практичний коментар. Київ : Алерта, 2022. 430 с.

References

1. Tykhyi V.P. Osnovni povnovazhennia Konstytutsiinoho sudu Ukrainy. Visnyk Akademii pravovykh nauk Ukrainy. 2003. № 2(33). S. 287–301.
2. Konstytutsiia Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 28.06.1996 № 254k/96-VR. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (date of access: 26.07.2023).
3. Pro Konstytutsiinyi Sud Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 13.07.2017 № 2136-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19> (date of access: 26.07.2023).

4. Bondarenko N.O. Problemni pytannia konstytutsiinoi yustytsii v Ukraini. *Finansy i pravo*. 2011. № 1. S. 107–113.
5. Pro Rehlament Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy: Postanova Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 22.02.2018 № 1-ps/2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0001710-18#Text> (date of access: 26.07.2023).
6. Tsybalisty T.O. Pravova pryroda aktiv Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy. *Universytetski naukovy zapysky. Chasopys Khmelnytskoho universytetu upravlinnia ta prava*. 2007. № 1(21). S. 47–55.
7. Ievhrafova Ye.P. Akty Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy v systemi natsionalnogo zakonodavstva. *Pravo Ukrainy*. 2001. № 10. C. 62–68.
8. Todyka Yu.M. Konstytutsiine pravo Ukrainy: Pidruchnyk dlia studentiv VNZ. K. : Vydavnychi Dim «In Yure». 2002. 544 s.
9. Shapoval V.M. Teoretychni problemy realizatsii norm Konstytutsii. *Pravo Ukrainy*. 1997. № 6. S. 4–8.
10. Marchenko A.A. Pretsedentnyi kharakter rishen Konstytutsiinoho sudu Ukrainy. *Mytna sprava*. 2014. № 1(2.1). S. 28–33.
11. Korytko L.Ia., Yurchyshyn V.D. Vplyv «nehatyvnoi» pravotvorchosti Yevropeiskoho sudu z prav liudyny ta Konstytutsiinoho sudu Ukrainy na trudove zakonodavstvo. *Trudove pravo, pravo sotsialnogo zabezpechennia*. 2012. № 2. S. 105–113.
12. Bobrova T.A. Nehatyvna pravotvorchist yak yavyshche pravovoi realnosti. *Pravove zhyttia suchasnoi Ukrainy: u 3 t. : materialy Mizhnar. nauk.-prakt. konf. Odesa : Helvetyka, 2020. T. 1. S. 130–133.*
13. Ostapenko V.D. Shchodo problem sudovoi pravotvorchosti pry zdiisnenni konstytutsiinoho kontroliu. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*. 2015. № 5. S. 51.
14. Shevchuk S. Sudova pravotvorchist: svitovyi dosvid i perspektyvy Ukrainy. K. : Referat, 2007. S. 503–526.
15. Kravchuk K.H. Pravovyi status Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy ta yoho mistse v systemi subiektiv sudovoi pravotvorchosti. *Almanakh prava. Liudynotsentryzm u pravi: teoretyko-prykladni zasady*. 2017. Vyp. 8. S. 33–336.
16. Tertyshnyk V.M. Konstytutsiia Ukrainy. *Naukovo-praktychnyi komentar*. Kyiv : Alerta, 2022. 430 s.